

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਟਰੱਸਟ ਵਲੋਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ
ਲੇਖ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗਤਾ (2001-2002) ਵਿੱਚ
ਦੂਸਰਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੇਖ

ਲੇਖਕ

ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਪਿਆਸਾ'

29-ਵੇਦ ਨਗਰ ਕਲੋਨੀ,

ਦੇਵਰੀ ਰੋਡ, ਆਗਰਾ-1 (282001)

2003

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਲੜੀ 517-518

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ

ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ

1- ਢਿੱਲੋਂ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ

ਭੇਟਾ : 15/-

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (SGPC), ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲਾ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਮਾਲੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ' (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਗੌਰਵਮਈ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹਾਰਦਿਕ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੰਦਾ

ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ.

ਸਕੱਤਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ,

ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ,

1-ਢਿੱਲੋਂ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ : 2215704

2214738

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ “ਪਿਆਸਾ”

ਭੂਮਿਕਾ :- ਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪਲਟੀਏ, ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਪੰਨੇ ਲਗੂ ਨਾਲ ਭਿੰਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋਣ, ਪਰ ਸੱਚ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਪਸਾ ਦੇ ਨੰਗੇ ਨਾਚ ਦੇ। ਜ਼ਰ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ, ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੁਰੂਪਤਮ ਰੂਪ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਠਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਆਹਾਂ ਤੇ ਕਰਾਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਦਨ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼, ਜ਼ਮਰਾਜ਼ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਰੂਪ ਪਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਤੀ ਦਾ ਕਣ-ਕਣ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੇ ਲਗੂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਲਝਾਂ, ਕਾਂ, ਕੁੱਤੇ ਆਦਿ ਵੀ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਅਘਾਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਵਾ ਦੁਰਗੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚਾਨਣ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਲੀ-ਬੋਲੀ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਤਾਰੇ ਵੀ ਡਰ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਏ ਹੋਣ, ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਵਾ ਸੁਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਝਾੜੀ ਵਿਚੋਂ, ਕੋਈ ਜੁਗਨੂੰ (ਟਟਹਿਣਾ) ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਵਝਵਝਾ ਕੇ ਟਿਮਟਿਮਾ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਨਗਾਹ ਵਿਚ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਚਰਾਗ਼ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁਲਮ ਤੇ ਜਬਰ ਹੋਰ ਕਰੂਰ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਸਿੰਨਾ ਵੱਧ ਝੁਲਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਾਉਣ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਆਗਮਨ ਲਾਗੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਪਤ੍ਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਦਲਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਪਾੜੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਵੇਖਦਿਆਂ ਤਪਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਝੁਕਮਨ ਆਕਾਰ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਮਈ ਰੰਗੇ ਅੰਖਰ, ਹੋਰ ਗੂਹੜੇ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਬੂੰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਤਪਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰੂਪੀ ਸੀਤਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ, ਦਰਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਕ ਆਪਣੀ ਬਿਰਦ ਦੀ ਪੈਜ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੇ ਸੱਚ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੱਚ ਦੀ ਪਰਭੰਡੀ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ, ਹੁੱਸੀ-ਹਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੱਚ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ, ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਅਜੇਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਬਰ ਤੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਜਨ ਕੀਤਾ।

ਅਜੇਹਾ ਸਮਾਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅਜੇਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਹਸਤੀ ਉਭਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਜਗਮਗਾ ਉੱਠੀ, ਆਪਣੀ ਕਰੁਣਾ-ਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਿੱਠਤਾ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬਾਪਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਖਾਲਕ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕੀ ਹਿੰਦੂ, ਜੋ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਰਵੀਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ “ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ” ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰੋਤ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਰੋਤ⁽¹⁾ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿਜਜੀ (ਜੋ ਹਜਰਤ ਨਿਜਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਸਤਕ “ਫ਼ਵਾਇਦ-ਉਲ-ਫ਼ਰੀਦ” ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਸ ਸੇਖ ਨਿਜਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ‘ਸਿਯਰ-ਉਲ ਔਲੀਆ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਵੀ ਨਿਜਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ 18 ਸਾਲ ਤਕ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੁਸਤਕ ‘ਖੈਰ-ਉਲ ਮਜਾਲਿਸ’ ਵਿਚ ਸੇਖ ਨਾਸਿਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਚਿਰਾਗ-ਇ-ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ ਨੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਵੀ ਸੇਖ ਨਿਜਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

ਤਜਕਿਰਾਤ (ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ) ਵਿਚੋਂ ਮੋਲਾਨਾ ਜਮਾਲੀ ਦੀ ‘ਸਿਯੂਰ-ਉਲ-ਆਰਵੀਨ’ ਤੇ ਅਸਗਰ ਰਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ‘ਜਵਾਹਿਰ-ਇ-ਫਰੀਦ’ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਕੁਝ ਤਵਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਰੀਖ-ਇ-ਮੁਹੰਮਦੀ, ਆਇਨ-ਇ-ਅਕਬਰੀ, ਤਵਾਰੀਖ-ਇ-ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਤੇ ਖੁਲਾਸਾਤ-ਉਤ-ਤਵਾਰੀਖ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੈ।

ਇਕ ਤਜਕਿਰੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨੂੰ ਖਲੀਫਾ ਉਮਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਐਂਗਲੋ, ਚੂਰਚੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸਰੋਤ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਸਰੋਤ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ (ਬ੍ਰਹਮ)/(ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ) ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ⁽²⁾ 12ਵੀਂ ਪੌੜੀ ਤੇ ਹਨ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਗੱਡ-ਮੱਡ⁽³⁾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ‘ਮਸਲੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ’ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।

ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ (ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਨੰਬਰ 32) ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(1) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ ਪੰਨਾ 9-10.

(2) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਆਗਮਨ।

(3) ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ 28ਵੀਂ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539) ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਫਰੀਦ (1173-1266) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਫੁਟ-ਨੋਟ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਸਾਨੀ (ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ/ਇਬਰਾਹੀਮ) ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਖੀ ਨੰ. 32 ਵਿਚ ਅਗਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। (ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ ‘ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ’)

ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ

ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਦੀ 1028 ਈ.⁽¹⁾ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਜ਼ਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਕਬੀਲੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਬੂਦੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੂਖ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਈਨ ਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜ ਪਾਟ ਨਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਫਰੂਖ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਕ ਤਰਾ ਸੇਖ ਸ਼ਾਇਬ⁽³⁾ 1125 ਈ: ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹਿਸਤੀਦਾਰ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਕਸੂਰ ਆ ਵਸੇ, ਫਿਰ ਕੋਠੀਵਾਲ⁽⁴⁾/ਖੇਤਵਾਲ⁽⁵⁾/ਕਹਿਤਵਾਲ⁽⁶⁾, (ਜੋ ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਕਲ ਚਾਵਲੀ ਮੁਸੀਖਾ ਜਾਂ ਚਾਵਲੀ ਮੁਸਾਇਬ⁽⁷⁾/ਮੁਸਾਇਬ ਕੀ ਚਾਵਲੀ⁽⁸⁾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਹਰਿ ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਚਾਵਲੀ ਮਸਾਇਬ ਵਾਲੇ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਪੰਨਾ 184) ਕਸੂਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪ ਖੇਤਵਾਲ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੀਯਤ ਹੋਏ।

- (1) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਕ੍ਰਿਤ, ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ ਪੰਨਾ 11.
- (2) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ
- (3) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ
- (4) (i) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ
(ii) ਜਵਾਹਰਿ ਫਰੀਦੀ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ/ਹਥ ਲਿਖਿਤ/409 ਥਮਸੈਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ/ਲੋਖ/ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ।
- (5) (i) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ/ਕ੍ਰਿਤ ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ, ਪੰਨਾ 11
(ii) ਜੈਯੰਦ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਆਬਦੀ/ਫਾਫਸੀ ਲੋਖ/ਬਾਬਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ ਸਕਰ।
(iii) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ/ਉਰਦੂ ਲੋਖ/ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ ਸਕਰ।
- (6) (i) ਡਾ. ਸਾਧੂ ਰਾਮ ਸ਼ਾਰਦਾ/ਹਿੰਦੀ ਲੋਖ/ਸੂਫੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸਨ ਤਥਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ।
(ii) ਸਿਯਰਾਤ ਅਲੀਆ (ਪੰ.62)। ਸਿਯਰੁਲ ਅਕਤਾਬ ਵਿਚ ਪਾਨੀਵਾਲ ਹੈ (ਪੰਨਾ-163)
- (7) ਸ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਖ/ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਜੀਵਨ।
- (8) ਜਨਰਲ ਐਫ ਕੈ. ਜੀ. ਐਮ. ਵੇਤਜ ਚਾਇਜ/ਜਨਰਲ ਏਸੀਆਟਕ ਸੋਸਾਇਟੀ-ਬੰਗਾਲ, ਮਾਰਚ 1837 (ਪੰ-193).

ਸੇਖ ਸਈਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ⁽⁹⁾ (ਦੂਜੇ ਪੁਤਰ)⁽¹⁰⁾ ਜਮਾਲੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ (ਕਮਾਲ ਉਦ-ਦੀਨ)⁽¹¹⁾ ਨਾਲ ਮੇਲਵੀ ਵਜ਼ੀਹਉੱਦੀਨ ਖੁਜ਼ਦੀ ਦੀ ਪਾਲਕ ਪੁਤਰੀ⁽¹²⁾ (ਜੋ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿਥੇ ਦੇ ਨਗਰ ਕਰੋਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਸਨ)...ਬੀਬੀ ਮਰੀਅਮ⁽¹³⁾ (ਕਰਜੂਮ ਬੀਬੀ)⁽¹⁴⁾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰੀਦੁ-ਦੀਨ ਮਸਯੂਦ ਸੀ। ਇਹੀ ਹਸਤੀ 'ਸੇਖ ਵਰੀਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ।

---

(9) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਵਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ।

(10) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਜੀਵਨ, ਕਥਾਸ਼ੀਅਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ।

(11) (i) ਮੁੱਤਖਾਬਿਤ ਤਵਾਰੀਖ Vol-III. p. 19.

(ii) ਹਿੰਦ ਔਰ ਪਾਕ ਕੋ ਔਲੀਆ/ਮੁਫਤੀ ਸ਼ੇਖਤ ਅਲੀ ਵਹਿਮੀ।

(12) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਵਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ।

(13) ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਵਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ/ ਪੰਨਾ 10

(14) (i) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਵਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਤਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਫੀ ਆਗਮਨ।

(ii) ਅਸਲੂਬ ਅਹਿਮਤ ਅੰਸਾਰੀ/ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਸੇਖ ਵਰੀਦ, A Homage.

(iii) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ/ਵਰੀਦ ਦਰਪਨ/ਪੰਨਾ-13.

(iv) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ/ਬਾਬਾ ਵਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੁਤਬਾ/ਪੰਨਾ-15.

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹਿਜਰੀ 569⁽¹⁾ (1173 ਈ)/ 1175 ਈ.⁽²⁾ ਰਮਜਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ⁽³⁾, ਥੋੜਵਾਲ (ਚਾਵਲੀ ਪ੍ਰਸਾਇਖ) ਜੋ ਮਹਾਰਾਨ ਤੇ ਅਜੋਪਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਜ਼ੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਤੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਜੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਤਕੀਲ ਸੀ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਥੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪ ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਪੰਕ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੋ ਗੁਣਾਂ ਦਿੱਤੀ।

-
- (1) (i) ਸਿਯਰੁਲ ਅੋਲੀਆ, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ/ਪੰਨਾ 607
 (ii) ਸੈਯਦ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਆਬਦੀ/ਫਾਰਸੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ-ਰਜਿ ਸ਼ਕਰ)
 (iii) ਹਾਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ/ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/Brief life sketch of Baba Sheikh Farid.
 (iv) ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ/ਪੰਨਾ 10.
 (v) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਆਗਮਨ।
 (vi) ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਸਿੰਘ/ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/Baba Sheikh Farid Life, Legend & Poetry.
 (vii) ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਪੀ. ਲੇਖ) ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਜੀਵਨ।
 (viii) ਮੁਫਤੀ ਸ਼ੇਖਤ ਅਲੀ ਫਹਿਮੀ/ਉਰਦੂ/ਹਿੰਦੀ ਅੋਰ ਪਾਕ ਕੋ ਅੋਲੀਆ।
- (2) (i) ਕਮਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਅੰ. ਲੇਖ Baba Farid, The Harbunger of Hindu Muslim Unity.
 (ii) ਅਸਲੁਬ ਅਹਿਮਦ ਅੰਸਾਰੀ/ਅੰ. ਲੇਖ/Baba Sheikh Farid, A Homage.
 (iii) ਡਾ. ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਸ਼ਾਮੀ/The life and times to Sheikh Farid-ud-din Ganj Shakar. P-11.
 ਸ੍ਰੀ ਸਤਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/Baba Sheikh Farid Shakar Ganj ਵਿਚ 1188 A.D. (A.H. 584) ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।
- (3) ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ ਪੰਨਾ 10.

ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ

‘ਤਾਰੀਖ-ਏ-ਫਰੀਦ’ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੌਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਤ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫਰੀਦ ਉਸ ਪੁੜੀ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਚੁਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਸ਼ਕਰ ਦੀ ਪੁੜੀ ਡਖਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਫਰੀਦ ਉਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਜ-ਏ-ਸ਼ਕਰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਈ।⁽¹⁾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਛੋਟ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਲੱਭਾ, ਇਹ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਤੇ ਮਿਨਾਸ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੀ। ਬਸ ਇਹੀ ਸ਼ਕਰ-ਗੱਜ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ, ਇਹੀ ਗੱਜ ਸੀ ਸ਼ਕਰ ਦਾ।

ਹਰ ਸਮੇਂ ਔਲਾ-ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ, ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ “ਕਾਜੀ ਬੱਚਾ ਦੀਵਾਨ” ਕਰ ਕੇ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਜਲਾਲੁਦ-ਦੀਨ ਤਬਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਖੇਤਰਵਾਲ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾਇਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ :- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਆਪ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਏ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਆਪ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਕੰਠ ਕੀਤਾ, ਫੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਦਰਸੀ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕੀਤਾ। ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਗਏ ਤੇ⁽²⁾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੇਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼ਦੀਨ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ।

16⁽³⁾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਜ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੇ ਆਪ ਉਚੇਰੀ ਇਸਲਾਮੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਬਲ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਕੇ ਫੈਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਤਸਵੱਫ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਇਕ ਪਾਠ ਮੁਕਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਮੇਲ⁽⁴⁾ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ ਬਖਤਯਾਰ

(1) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ/ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ/ਪੰਨਾ 12.

(2) (i) ਡਾ. ਦਰਸਨ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ।

(ii) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਤਰਾ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ।

(iii) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ।

(iv) ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿੱਜਰ/ਪੰ. ਲੇਖ/ਫਰੀਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ, ਪੰ. 18.

(v) ਡਾ. ਵਿਮਲ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ/ਹਿੰਦੀ ਲੇਖ/ ਭਾਰਤ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੰਤ ਕਵੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ/ਨੇ ਮੇਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ/ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ, ਸਖਸੀਅਤ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ/ਪੰਨਾ 13 ਤੇ ਬਹਾਉਦ-ਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(3) ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ/ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ/ਪੰਨਾ 10

(4) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਤਰਾ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਦਰਵੇਸ਼ ਫਰੀਦ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ।

ਕਾਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਅਜੇਹੀ ਦਿਲੀ ਖਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਖਵਾਜਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰੋ ਫੇਰ ਤਸਵੱਫ਼ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਹਲ ਸੂਫੀ ਇਕ ਮਖੌਲੀਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।

ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਗ਼ਦਾਦ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਾਰਵਰਦੀ, ਸੈਫ਼ਦੀਨ ਬਾਖਰ ਜੀ, ਬਹਾਉਦੀਨ ਜ਼ਕਰੀਆ, ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੱਤਾਰ ਨੌਸਾ ਪੂਰੀ ਆਦਿ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪਕੇਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਰਾਕ, ਖੁਰਾਸਾਨ ਤੇ ਮੱਕੇ ਆਦਿ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ : ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਕ ਕੋਠੜੀ (ਹੁਜਰਾ) ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੀ ਥਾਤਨੀ ਤਰਬੀਅਤ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਤੇ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਰੰਗਤ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਆਤਮਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੁਜਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦਰਸਨਾ ਲਈ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਸ ਭੀੜ-ਭਾੜ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਘਬਰਾ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਂਸੀ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰ ਖਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਆਏ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਖਵਾਜਾ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਅਜੇਹਾ ਬਾਬ ਫਤਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਸ਼ੂਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏਗਾ।” ਅਜੇਹਾ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼, ਕੋਈ ਫਰੀਦ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੋਵੇ।

ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ : ਦਿੱਲੀ ਛਡ ਕੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਤਾਏ। ਤਪੱਸਿਆ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਆਪ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬ ਬਖ਼ਤਯਾਰ ਕਾਕੀ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਆਪ ਹਾਂਸੀ ਹੀ ਸਨ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਾ ਆਗੂ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪੈਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਫੇਰ ਹਾਂਸੀ ਪਰਤ ਗਏ। ਉਥੇ ਆਪ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਹਾਂਸਵੀ⁽¹⁾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਖਲੀਫਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਜੋਧਨ ਚਲੇ ਗਏ।

ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ : ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਖੇਤਵਾਲ ਛਡ ਕੇ ਆਪ ਅਜੋਧਨ (ਹੁਣ ਦਾ ਨਾ ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸੇ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਜੋਧਨ ਹੀ ਰਹੇ।

(1) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਆਚਾਰਜਨ।

ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਸਨ-ਅਤਿਲਾਖੀਆਂ ਦੀ ਤੋਟ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਉਚ ਦਾ ਪੀਰ⁽²⁾ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਜੋਧਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਠੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ।⁽³⁾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫੈਲਣ ਵਿਚ ਭਾਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਜੋ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਤਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਜੋਧਨ ਵਿਚ ਕਈ ਮਸਲੇ ਉੱਠ ਪਏ ਹੋਏ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲਗਾ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਿਓ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਮੁਕੀਦਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਕਾਫੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੂਬਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਵੈਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗਾੜ ਸਕੇ। ਸਗੋਂ ਕਾਫੀ ਖੁਸ਼ ਤੇ ਜਲੀਲ ਹੋ ਕੇ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ, 5 ਮੁਹੱਰਮ 664 ਹਿਜਰੀ/⁽⁴⁾ 1265 ਈ. ਨੂੰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

‘ਸਿਯਰੁਲ ਅੋਲੀਆ’ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਆਪ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ‘ਇਸ਼ਾ’ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਬੈਰੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਅਤੇ “ਯਾ ਹੱਈ ਯਾ ਕਾਜ਼ਮ” (ਅਰਥਾਤ ਐ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੁਦਾ) ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਫਫਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ, ਮੁਕੱਲਾ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਵਰੀ) ਤੇ ਆਸਾ (ਸੋਟਾ) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਅੋਲੀਆ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਿਥ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

(2) ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ਲਿੰਜਰ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਫਰੀਦ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਤੋਂ।

(3) ਡਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੂਰਵ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਆਗਮਨ।

(4)(i) ਸਿਯਰੁਲ ਅੋਲੀਆ ਪੰਨਾ 91.

(ii) ਸੱਯਦ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਆਬਦੀ/ਫਾਰਸੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ

(iii) ਸਤਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ/ਆਇਨ-ਇ-ਅਬਬਰੀ ਅਨੁਸਾਰ A.H. 668 ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

(iv) ਫਵਾਇਦ-ਉਲ-ਫੁਵਾਦ (ਪੰਨਾ 53) ਅਨੁਸਾਰ 1266 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

(v) ਹੀਰਾ ਨਾਲ ਚੋਪੜਾ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ/ਅਖਬਾਰ-ਉਲ-ਅਖਬਾਰ, ਸਵੀਨਤ-ਉਲ-ਅੋਲੀਆ, ਮੁਖਬਰ-ਉਲ-ਰਮਾਲੀਨ ਤੇ ਤਜਕਿਰਾਤ-ਉਲ-ਆਸਕੀਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ 1269 ਈ. ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਵਾਰ

ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਸਾਥੀ⁽¹⁾ ਨਾਸੁਰਦੀਨ ਮਹਮੂਦ, (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ) ਦੀ ਪੁਤਰੀ 'ਹਜ਼ਬਰਾ' ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਨ, ਬੀਬੀ ਸ਼ਾਹਦਾ, ਬੀਬੀ ਸਕਰ ਤੇ ਇਕ ਵਿਧਵਾ।⁽²⁾ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਬੀਬੀਆਂ 'ਬੀਬਾ ਹਜ਼ਬਰਾ' ਦੀਆਂ ਟਹਿਲਣਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲ ਪੈਕੇ ਘਰੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ।

ਸੰਤਾਨ :- ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ (1) ਖਵਾਜਾ ਨਸੀਰੁੱਦੀਨ, (2) ਖਵਾਜਾ ਸਹਾਬੁੱਦੀਨ, (3) ਸ਼ੇਖ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ, (4) ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ, (5) ਸ਼ੇਖ ਯਾਰੂਬ ਅਤੇ ਪੁਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਮਸਰੂਰਾ, ਬੀਬੀ ਸਰੀਫਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਫਾਤਿਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵੀ ਬੜੀ ਧਰਮੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦੂਣ-ਸਵਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਾਈ।

-
- (1) ਮੁਫਤੀ ਗੁਲਾਮ ਸਕਰਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਬਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ 'ਹਜ਼ਬਰਾ' ਦਾ ਭੋਲਾ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਵਾਲਾ ਖਜ਼ੀਨੇ-ਤੁਲ ਅਬਦੀਆ ਸਫ਼ਾ 301/ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਸਿੱਖਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ
- (2) ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸੋਕ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਸਿੱਖ ਫਰੀਦ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ/ਹਵਾਲਾ ਜਵਾਹਰਿ ਫਰੀਦੀ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਮੁਦਾ-ਰਾਖੀਦਾ (ਕੋਥ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ) ਦਰਵੇਸ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਬੜੇ ਹੀ ਨਿਥੇ ਤੇ ਮਿਨ-ਬੋਲਤੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ :

ਇਤੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੈ ॥ (129)

ਆਪ ਬਝਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਮਾਜ਼ ਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ ! ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ, ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਸੋਚਾ ਸੀ।

ਗਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਮੁਰੀਦ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਚੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਸੂਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬ ਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸਾਹ ਤਕ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਨਾਸਿਰੂਦੀਨ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿੰਡ ਭੇਟ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਰੋਜ਼ ਕੋਲਾਂ ਵੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬੰਦਗੀ⁽¹⁾ ਦੀ। ਆਪ ਕਰੜੇ ਚਬਤ ਤੇ ਸਬਰ ਵਾਲੇ ਦਰਵੇਸ ਸਨ।

ਆਪ ਇਕ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲੋੜਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀਆਂ, ਕਈ ਚਾਰੀਂ ਰਸੀਆਂ ਹੋਟੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਆਪਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਇਕ ਸਾਦਾ ਜਿਹਾ ਕੁਰਤਾ ਤੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕੰਬਲੀ, ਜੋ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਹੇਠਾ ਫਿਰਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਉਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਵਸਤਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਜਾਂ ਭੋਟਾ ਆਉਂਦੀ, ਵੱਡਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਐਨੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਸੀ ਕਿ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕਛਨ ਪਰੀਦਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ ਤੇ ਕਛਨ ਲਈ ਸਫੈਦ ਢਾਦਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਮੁਰਦ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਸਿਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਅਸਧਨ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਿਆਰਤਗਾਹ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜ-ਛੇ ਮੁਹੱਰਰਮ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪੇ ਦੇ ਮੁਰੀਦ, ਦਰਗਾਹ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਅਭੀਦਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ (ਜਾਨਬੀਨ) ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਹਸਤੀਆਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਰੂਚੀ ਕੱਲੀ ਉੱਤੇ ਸੀ।

(1) ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਮੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸੀਦਗੀ ॥

ਸੇਖ ਫਰੀਦੀ ਧੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ॥ (488)

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ)

ਇਹ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਕਰਮਾਤਾਂ ਨਾ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹੀ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੌਣ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੀਰ, ਗੁਰੂ, ਸੰਤ, ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਰਖਣਾ ਚਾਹੇਗਾ ? ਮਿਥਿਹਾਸ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵਾਹ ਲਗੀ, ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੰਗ ਤਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਛਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ? ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਰਧਾ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਕੀ ਵੱਟਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ. 19 ਵਿਚ ਆਪ ਵਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ *“ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥ ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਝੂਏਹਿ ॥ ੧੯ ॥ 1378 ॥* ਇਹ ਵੀ ਸਰਧਾਲੂ ਸਾਖੀਕਾਰ (ਜੀਵਨੀਕਾਰ) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ, ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪੁੱਠਾ ਲਟਕ ਕੇ ਤਪ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ “ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ” ਚਬਰਦਸਤੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਗਲੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਗੇ ਪਰੋਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਉਤੇ ਪੰਛੀ-ਝਾਤ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਸੰਤਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ⁽¹⁾ ਗੁਲਾਮ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਭਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਾ ਰਿਹਾ। 1206 ਈ. ਤੋਂ 1211 ਈ. ਕੁਤੁਬੁੱਦੀਨ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। 1211 ਤੋਂ 1236 ਈ. ਤਕ ਬਲਬਾਨੁੱਦੀਨ ਅਲਤਮਸ਼, 1236 ਈ. ਤੋਂ 1240 ਈ. ਤਕ ਸੁਲਤਾਨਾ ਰਜੀਆ, 1240 ਈ. ਤੋਂ 1242 ਈ. ਤਕ ਬਹਿਰਾਮ ਸਾਹ, 1242 ਈ. ਤੋਂ 1246 ਈ. ਤਕ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਮਸਊਦ, ਤੇ 1246 ਈ. ਤੋਂ 1265 ਈ. ਤਕ ਨਾਸਰੁੱਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਫਰੀ।

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਗਵੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ-ਸੰਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰਖੀ ਤੇ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਫਾਂਗ ਦੁਨੀਆਵੀ ਮਾਲ-ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਮਾਲਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਖਲੀਫੇ

ਸਿਫਤੁਲ ਅਕਤਾਬ ਅਨੁਸਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਲੀਫੇ ਥਾਪੇ।

ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ⁽²⁾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

- (1) ਸੇਖ ਨਜ਼ੀਬੁੱਦੀਨ ਮੁਹੱਦਕਲ। (ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ)
- (2) ਮੋਲਾਨਾ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਇਸਹਾਕ। (ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਵਾਈ ਸਨ)
- (3) ਸੇਖ ਜ਼ਮਾਲੁੱਦੀਨ ਹਾਸ਼ਰੀ। (ਹਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਮੁਰੀਦ)
- (4) ਸੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਔਲੀਆ। (ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨ)
- (5) ਸੇਖ ਅਰਿਫ਼।
- (6) ਸੇਖ ਅਲੀ ਸਾਬਿਰ। (ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਸਾਬਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਬਾਨੀ)
- (7) ਮੋਲਾਨਾ ਫਖਰੁੱਦੀਨ ਸਫ਼ਾਹਾਨੀ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਪਰਚਾਰਿਆ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਕ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਕਾਮਿਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ, ਮਿੱਠਤ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੁਲ ਫੁਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਤੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ, ਜਦੋਂ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ ਉਮਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰਖਾ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਵਾਂਗ, ਕੰਮਲ ਮਨ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਢਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਮੌਨਿ-ਪਰਮੌਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਵ-ਰੁਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਤਜਕਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਰੇਖਤਾਂ (ਯੂਰਦੂ) ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਢਲਵਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਰੇਦੀ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

-
- (1) ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ।
  - (2) ਮਆਰਜੁਲ ਵਿਲਾਇਤ/ਜਿਲਦ-1/ਪੰਨਾ 268.

ਬੇਖ ਫਰੀਦ ਫਾਰਸੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

ਬਕਦਰਿ ਹੰਗ ਯਾਬੀ ਸਰਵਰੀ ਰਾ,

ਬਸਬ ਬੇਦਾਰ ਬੁਦਾਨ ਮਹਤਰੀ ਹਾ।

ਅਰਥਾਤ :- ਹੈ ਸਾਲਿਕ, ਜਿੰਨੇ ਤੂੰ ਦੁਖ ਭੋਗੇਂਗਾ, ਉੰਨੀ ਵੱਡੀ ਸਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ। ਜਿੰਨਾ ਰੋਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜਾਓਂਗਾ, ਉੰਨਾ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਂਗਾ।

ਦੋਸੇ ਦੀ ਸੂਫੀਵਾਦ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਹੈ। ਕੁਝ ਤਜਕਿਰਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਨਗੀ ਮਾੜ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ, ਬਹੁਮੁਲੇ ਹਨ।

‘ਰਿਆਜੁਸ਼ ਸੁਅਰਾ’ ਕਰਤਾ ਵਾਲਹ, ਦਗਿਸਤਾਨੀ, ‘ਤਜਕਿਰਾ ਦੇ ਮੁੰਤਖਾਬੁਲ ਲਤੀਫ’ ਕਰਤਾ ਰਹਮ ਅਲੀ ਖਾਨ ਇਮਮ, ‘ਤਜਕਿਰਾ-ਇ-ਹੁਸੈਨੀ’ ਕਰਤਾ ਮੀਰ ਹੁਸੈਨ ਦੇਸਤ ਸੰਭਾਲੀ, ‘ਮਖਜ਼ਾਨੁਲ ਗਰੀਬ’ ਕਰਤਾ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਹਾਸਮੀ ਸ਼ੈਦੀਲਵੀ, ‘ਸਾਮ-ਇ-ਅੰਜੁਮਨ’ ਕਰਤਾ ਸਦੀਕ-ਹਸਨ ਖਾਨ ਤੇ ‘ਤਜਕਿਰਾ-ਇ-ਸੁਅਰਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ ਕਰਤਾ ਸਰਹੰਗ ਖਵਾਜਾ ਅਬਦੁਰ ਰਸੀਦ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁਝਾਹੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੰਨਗੀ⁽¹⁾ ਮਾੜ੍ਹ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

“ਸਬੇ ਨੀਸਤ ਕਿ ਖੁਨੇ ਦਿਲ ਗਮਨਾਕ ਨਰਯਖਤ।

ਰੋਜ਼ੀ ਨਾ ਕਿ ਆਬਰੂਈ ਮਨ ਪਾਕ ਨਰਯਖਤ।

ਯਕ ਬਰਬਤੇ ਆਬ ਖੁਸ਼ਦੀਨਮ ਹਮਾ ਉਮਰ,

ਕਾਨ ਬਾਰ ਚਰ ਰਾਹ ਬਰਖਾਕ ਨਰਯਖਤ।”

ਭਾਵ ਅਰਥ :-

ਕਲ ਰਾਤ ਮੇਰਾ ਉਦਾਸ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਪਿਆ।

ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨਮੋਹਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਸਿਰ ਦੇ ਥਲ, ਤੇਰੀ ਸਰਦਲ ਵਲ ਨਸ ਪਵਾਜ਼ਾ,

ਪਰੰਤੂ ਮੇਰੇ ਹੰਤੂ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਹਿ ਤੁਰੇ ਤੇ ਮੇਰੀਆ-ਆਸ਼ੀਨਾ ਨੇ ਰੋਕ ਲਏ।

“ਹਰ ਸਹਰ ਬਰਆਸਤਾਂ ਸਰ ਮੋਜ਼ਨਮ।

ਬਰ ਤਰੀਕ-ਇ-ਦੋਸਤਾਂ ਦਰ ਮੋਜ਼ਨਮ।

ਹਮਚੇ ਮਰਗ-ਨੀਮ ਬਿਸਮਿਲ ਪੇਸ਼ ਤੂ।

ਦਰਸਿਆਨ-ਇ ਬਾਕ-ਓ-ਖੂਨ ਪਰ ਮੋਜ਼ਨਮ।”

ਭਾਵ :-

ਹਰ ਪ੍ਰਭਾਤੇ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਜਿਹ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਪਟਕਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦਰ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਕ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਦੋਸਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(1) ਐਸ. ਏ. ਐਚ. ਆਬਦੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖ/Baba Farid as persian poet.

ਤੇਰੀਆਂ ਔਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਇਕ ਔਧ-ਭੇਰੀ ਪੇਂਡੀ ਵਾਂਗ,
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੰਭ ਸਿੰਟੀ ਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਤਾਲਾਬ ਵਿਚ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।
ਹੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸੋਅਰ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁽²⁾

“ਅਗਰ ਹਮਾ ਮਲਕ ਰਾ ਦੁਸ਼ਮਨ-ਖੁਹੀ ਮਕਤੱਬਰ-ਬਾਸ
ਬਰ ਤਵਾਨਾਈ ਤਕੀਆ ਮਕਨ।

ਅਰਥਾਤ :-

ਹੰਕਾਰ ਐਸੀ ਬੁਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਰੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਛੱਡ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਉੱਤੇ ਅਕਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਕਤ ਪਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ ਨਹੀਂ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ- “ਰਹਿਤੁਲ ਕਲੂਬ”, ਜੋ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲੇ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੇ ਦਿਤੀ, ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਤੇ ਸੋਅਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਪ੍ਰੋ. ਮਹਿਮੂਦ ਸੈਰਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਖ਼ਾਲਿਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਰੁਬਾਈਆਂ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕੋਲ ਹੈ ਕਿ “ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵੰਡ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ” ਜਿਸ ਨੇ ਅਸਾਨੂੰ ਇਲਮ ਤੇ ਮੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਦੌਲਤ ਦਿੱਤੀ।

(3) “ਰਬੋਨਾ ਕਿਸਮਤੁੱਲ ਜੱਬਾਰ ਫੀਨਾ

ਲਨਾਇਲਮੋਲਿੱਲੁ ਜੱਹਾਲ ਮਾਲ।”

ਰੇਖਤਾ (ਉਰਦੂ) ਵਿਚ ਕਲਾਮ

ਜਨਾਬ ਅਬਦੁਲ ਹਕ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਕਲਾਮ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਅਸੀਰਲੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਉਰਦੂ ਕਲਾਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਬਦੁਲ ਹਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਸਤਕ “ਉਰਦੂ ਕੀ ਇਬਤਦਾਈ ਨਸ਼ੇ-ਨਮਾ ਮੋ ਸ਼ੁਫੀਆ-ਇ-ਕਰਾਮ ਕਾ ਕਾਮ” ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :-

-
- (2) ਸਲੀਅਦ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਨਕਵੀ/ਉਰਦੂ ਲੇਖ/ ਹਜ਼ਰਤ ਖਵਾਜਾ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ ਸ਼ਕਰ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਰ ਏਕ-ਤਾਇਦਾਨਾ ਨਜ਼ਰ।
- (3) ਸਿਯਤੁੱਲ ਔਲੀਆ ਕਰਤਾ ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ/ਹਵਾਲਾ/ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਬਾਣੀ।

(1) "ਤਨ ਧੋਨੇ ਸੇ ਦਿਲ ਜੋ ਹੋਤਾ ਧੋਕ¹ ।
 ਪੇਸ-ਰੋ² ਅਸਵੀਆ³ ਕੇ ਹੋਤੇ ਗੋਕ⁴ ।
 ਗੰਥ⁵ ਸਬਲਤਾ⁶ ਸੇ ਗਰ ਬੜੇ ਹੋਤੇ ।
 ਬੋਕਤਵਾ⁷ ਸੇ ਨਾ ਕੋਈ ਬੜੇ ਹੋਤੇ ।
 ਮਾਕ⁸ ਲਾਨੇ⁹ ਸੇ ਗਰ ਖੁਦਾ ਪਾਏ ।
 ਗਾਏ ਬੋਲਾਂ ਤੀ ਵਾਸਲਾ¹⁰ ਹੋ ਜਾਏ ।
 ਗੋਸਗਰੀ¹¹ ਸੇ ਗਰ ਖੁਦਾ ਮਿਲਤਾ ।
 ਗੋਸ ਚੋਈਆਂ ਕੋਈ ਨਾ ਵਾਸਨ¹² ਥਾ ।
 ਇਸਕ ਦਾ ਰਮੂਜ¹³ ਨਿਆਰਾ ਹੈ ।
 ਜੁਝ¹⁴ ਮਦਦੇ-ਪੀਰ ਕੈ ਨਾ ਚਾਰਾ¹⁵ ਹੈ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਰਬ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਠੀਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ (ਸ਼ਾਇਦ) ਰੋਖਤਾ (ਉਰਦੂ) ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

"ਵਕਤੇ ਸਹਿਰ¹⁶ ਵਕਤੇ ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ¹⁷ ਹੈ,
 ਮੇਜ਼¹⁸ ਦਰਾ¹⁹ ਵਕਤ ਕਿ ਬਰਕਾਤ²⁰ ਹੈ ।
 ਨਫਸ²¹ ਮੁਬਾਦਾ²² ਕਿ ਬਗੋਯਦ²³ ਤੁਰਾ²⁴,
 ਖਸ-ਪ ਚੇਹ ਖੋਜ਼ੀ²⁵ ਕਿ ਅਤੀ ਰਾਤ-ਹੈ ।
 ਬਾ ਤਨ-ਤਨਹਾ²⁶ ਚਿਹ ਰਵੀ²⁷ ਖੋਰੇ ਜ਼ਿਮੀ,
 ਨੈਕ ਅਮਲ ਕੁਨ ਕਿ ਰਹੀ ਸਾਤ²⁸ ਹੈ ।
 ਪਿੰਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਕਿ ਬਦਲ ਜਾਨੇ ਸ਼ਨੇ,
 ਜ਼ਾਇ-ਅ ਮਕਨ ਉਮਰ ਕੈ ਸਾਤ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੀ ਮਾਦਰੀ-ਜ਼ਬਾਨ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਰੋਖਤਾ (ਉਰਦੂ) ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕੀਤਾ ।

-
- 1) ਪਰਿਤਰ, 2) ਅੱਗੇ ਚਲਣ ਵਾਲੇ, 3) ਸੂਫੀ-ਸੰਤ, 4) ਡੱਬੂ, 5) ਦਾਵ੍ਰੀ, 6) ਮੁੱਛਾ,
 7) ਦਾਵ੍ਰੀ ਵਾਲੇ ਬੱਕਰੇ, 8) ਮਿੱਟੀ (ਭਬੂਤ), 9) ਲਗਾਉਣਾ, 10) ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ,
 11) ਕੰਨ ਫੜਨਾ, 12) ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ, 13) ਭੇਦ, 14) ਸਿਵਾਏ, 15) ਇਲਾਜ
 16) ਪ੍ਰਭਾਤ, 17) ਬੰਦਗੀ 18) ਉਨ, 19) ਇਸ ਲਈ, 20) ਬਰਕਤਾਂ, 21) ਮਨ,
 22) ਐਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ 23) ਕਹੇ (ਆਖੇ), 24) ਤੈਨੂੰ, 25) ਓਲਦਾ ਹੈ, 26) ਇਕੱਲਾ,
 27) ਚਲਦਾ ਹੈ, 28) ਨਾਲ ਹੋ

ਹਦਾਲਾ/ਤਾ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗੰਜ ਸਕਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੋਂ ਪੁਰਵ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀ ਆਗਮਨ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਰੀ ਬਾਣੀ

ਜਿਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਰੇਖਤਾ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਬੋਲੀ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਪੰਜਾਬੀ) ਵਿਚ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਹਜਰਤ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਿਯਰੁਲ ਅਲੀਆ" ਅਨੁਸਾਰ (ਜੋ 790 ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਗਈ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬਿਅਰ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮੁਬਾਰਕ ਜਬਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। (ਪੰਨਾ 364) ਇਹ ਸਲੋਕ ਜਵਾਹਰ-ਇ-ਫਰੀਦੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।⁽¹⁾

ਫਰੀਦਾ ਧੜ ਸੂਰੀ ਸਿਰ ਨੀਚਰੇ ਤਲੀਅਰਿ ਤੋਕਤ ਕਾਗ।

ਰਬ ਅਜਿਓ ਨ ਬਾਹੁਤੋ ਮੇ ਪੰਨ ਅਸਾਡੇ ਭਾਗ।

ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਜ ਇਸ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਧੀਆ ਤਲੀਆ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨ ਬਾਹੁਤਿਓ ਦੇਖੁ ਬੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗ ॥ ੯੦ ॥

ਪ੍ਰੋ. ਨਿਜਾਮੀ ਵੀ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਇਕ ਦੇਹੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

"ਕੰਤ ਨ ਹੋ ਹਥੀਂ ਕਾਰ ਰੀ, ਨਾਗਾਂ ਹਥ ਮਲਾਹਿ।

ਵਿਸ ਗੰਦਲੀ ਮਥ ਨਗਰ ਹੋਰੀ ਲਥ ਲਹਾਹਿ।"

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਦੇਹਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁਲ ਵਹੀਦ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਥ ਸਨਾਬਿਲ" ਵਿਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ।

(1) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ/ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ/ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ/ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ ਪੰਨਾ 14.

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਬਦ (ਦੋ ਸਬਦ ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਦੋ ਸਬਦ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ) ਤੇ 130 ਸਲੋਕ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 18⁽¹⁾ ਸਲੋਕ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਪਣੀਆਂ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ) ਅਰਥਾਤ 112 ਸਲੋਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਟਿੱਪਣੀ-ਯੁਕਤ ਸਲੋਕ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਜੋ “ਸੋਖ ਫਰੀਦ” ਦੇ ਨਾ ਹੇਠਾ ਦਰਜ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੀ।

ਸੋਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਗੁਰੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ “ਕੁਰਾਨ” ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮ-ਸਾਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀ-ਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਰੋਸੇਵਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੀਅਤ ਦੇ ਤੱਤ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੌਤ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਨਮਾਜ਼ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ।

ਇਕ ਸੁਸ਼ਟ ਅਕੀਦਤਮੰਦ ਮੁਲਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਮੇ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਯਕੀਨ ਅਰਥਾਤ ਰੱਬ ਤੇ ਰਸੂਲ ਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਰਹ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਆਇਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰੀਆਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਜਿਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਧੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਹੈ “ਰੱਬ ਦੀ ਬੰਦਗੀ” ਸਾਈਂ ਅੱਗੇ ਪੂਰਨ ਸਮਰਪਣ।

ਏਕੈ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ‘ੴ’ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਪੁਰੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਜੋ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ, ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੇ ਆਖੀਐ, ਜਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ॥ 175 ॥ ਮਹਲਾ ੫

ਦੀ ‘ਸੁਰ’ ਦੂਸਰੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

“ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ, ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ

ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸ੍ਰਬ ਠਾਈ” ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ (1350)

(1) 18 ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਸਲੋਕ ਨੰ. 32/113/120/124; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ 5 ਸਲੋਕ/ਨੰ. 13/52/104/122/123; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ 1 ਸਲੋਕ ਨੰ. 121/ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ 8 ਸਲੋਕ ਨੰ. 75/82/83/105/108 ਤੋਂ 111.

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ :-

“ਘਟ ਘਟ ਮੈ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਤਨ ਕਹਿਓ ਪੁਕਾਰਿ ॥” 12 (1426)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ, ‘ਸਦਾਚਾਰ’ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬਾ-ਬਾ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਭਾਵਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਜਾਏ ਨਿਰੋਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਜਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਦਗੀ, ਜੋ ਦਿਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੰਗਣਾ।

ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ :-

“ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿਨ੍ਹ ਸੇਈ ਸਚਿਆ ॥

ਜਿਨ੍ਹ ਮਨਿ ਹੋਰੁ ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਢੇ ਕਚਿਆ ॥੧॥

ਰਤੇ ਇਸਕ ਮੁਦਾਇ ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੈ ॥

ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ੍ਹ ਨਾਮੁ ਤੇ ਭੁਇ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ 488

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਕਿਸ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ? ਜੋ ਪਾਕ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ਹੈ, ਰਹੀਮ ਹੈ, ਕਰੀਮ ਹੈ, ਘੜਨ-ਭੰਜਨਹਾਰ ਹੈ, ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਕਾਮਿਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅਰਥਾਤ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣਾ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਨ ਆਪ ਬਣਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਫੁ, ਭਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖ।

ਆਪਨਭੈ ਗਿਰੀਵਾਨ ਮਹਿ ਸਿਰੁ ਨੀਵਾ ਕਰਿ ਦੇਖੁ ॥੬॥”

ਜੇ ਆਪਣੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਚੇਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਾ ਕਹੀਏ। ਜੇ ਇਹ ਆਭਾਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਚੇ ਧਨੀ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਬੇਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਈਏ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਤੇਜ਼ੀਏ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸਿਧ-ਪੱਧਰ ਨਿਯਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਬੁਰੇ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਿ ਗੁਸਾ ਮਨਿ ਨ ਹਦਾਇ ॥78॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੋਤ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ, ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥42॥

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ, ਦੁਨੀਆਵੀ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ, ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਆਸ, ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਹੱਥ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਹੰਕਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੰਗਲਾ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਉਘੜ ਉਘੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਗੁਰਮਤਿ) ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰੀ ਸਮਤੋਲਦੀ ਬਾਣੀ : ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਪੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੰਥਾਂ ਦਾ ਅਜੇਹਾ ਤੋਲ, ਸਾਵਾਂ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਬੋਤਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ ।

ਤਹਿ ਸਰਦਰੁ ਜਬ ਊਛਲੈ ਤਬ ਤਰਨੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥੧॥

ਹਉ ਨਾ ਲਾਇ ਕਸੁਤਰੈ ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਢੇਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ (794)

“ਫਰੀਦ ਜੀ”

ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੇ ਇਸ ਰੰਗ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਸਾਵਾਦੀ ਪੱਖ ਰਖਦੇ ਹਨ :-

ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧੁ ਬੇਤੁਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ ।

ਨਾ ਸਰਦਰੁ ਨ ਊਛਲੈ ਐਸਾ ਪੰਥੁ ਸੁਹੇਲਾ ॥੧॥

ਤੈਰਾ ਏਕੈ ਨਾਮੁ ਮੰਜੀਨਤਾ ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਢੇਲਾ ਸਦ ਰੰਗ ਢੇਲਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ
(729) (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ)

ਜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਹਨ ਨਾਲ ਬੰਦਗੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਆਸ ਦਸਦੇ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ :-

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਫੁਲਤਾ ਫਲੁ ਤੀ ਪਛਾ ਰਾਤਿ ॥

ਜੇ ਜਾਗਨਿ ਲਹਨਿ ਸੇ ਸਾਈ ਕੰਨੈ ਦਾਤਿ ॥ 112 ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ :-

ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ ਗਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ ॥

ਇਕਿ ਜਾਗੰਦੇ ਨਾ ਲਹਨਿ ਇਕਨਾ ਸੁਤਿਆ ਦੇਇ ਉਠਾਨਿ ॥ (113)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਦਰਿ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਗੁਣੇ ਤੇ ਹੰਸ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰਬਰ 123 ਤੇ 124 ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਮ-ਆਯੁ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸਵ-ਅਨੁਭਵ ਮੁਖਰ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ :

ਫਰੀਦ ਜੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥

ਕਹਿ ਸਾਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹਤੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥੧੨॥

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ ॥

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਾਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਤੁ ਕੋਇ ॥

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੇ ਤਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ ॥੧੩॥

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਪਾਤਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲਤੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨ੍ਹੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ॥੧੦੩॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ :-

ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾਤਤੀ ਕੰਬਲਤੀ ਪਹਿਰੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ ॥੧੦੪॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਗੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਤੁਲਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥

ਉਚੇ ਚਤਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥ (੮੧)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ :-

ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਤਿ ਵਿਸੁਲਾ ਬਾਗ ॥

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ॥ (੮੨)

ਫਰੀਦਾ ਉਮਰ ਸੁਹਾਵੜੀ ਸੰਗਿ ਸੁਵੰਨੜੀ ਦੇਹ ॥

ਵਿਰਲੇ ਕੋਈ ਪਾਈਅਨਿ ਜਿਨ੍ਹਾ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹ ॥ (੮੩)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਉਨਾਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜਾਂ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ ?

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨਾ ਹੈ ਕੇ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਜੋ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਗੋਦੀ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਜਾਨਸੀਨ (ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ) ਸਨ, ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ।

(1) ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਦੀ ਸਿਖ ਰੀਲਿਜਨ' ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਜਿਲਦ (ਜੋ 1909 ਵੇਰ ਛਪੀ ਸੀ) ਦੇ ਪੰਨਾ 356 ਤੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸੇਖ ਫਰੀਦ (1173-1266 ਈ.) ਤੇ ਛੁਰੂ ਨਾਨਕ (1469-1539 ਈ.) ਦੀ ਵਿੱਥ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (ਇਬਰਾਹੀਮ) ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਨਾ ਹੈ ਕੇ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੋ ਵਾਰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੇਠਤਾ ਕਾਰਣ ਉਠਾਈ ਗਈ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ⁽²⁾ ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ-ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਫਿਰ⁽³⁾... ਡਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਠਾਢਾ, ਡਾ. ਜੀ. ਐਮ. ਸੂਰੀ, ਡਾ. ਹਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਟ੍ਰਿਵੇਦੀ, ਪੇ. ਖਲੀਫ਼ ਅਹਿਮਦ-ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਵਰਗੇ ਉਘੇ ਲੇਖਕ, ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ। ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਇਹਨਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਰੁਧ, ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਰਗ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਤੇ ਉਹ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ।

ਦੂਸਰੇ ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ "ਸੇਖ ਫਰੀਦ" ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠਾ ਅੰਕਿਤ ਨਾ ਕਰਦੇ।

ਹਰੀ ਤਾਬਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉੱਤੇ ਉੱਗਲ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਗਲ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੈਕਰੂਲ ਐਲੀਆ ਕਰਤਾ ਹਜਰਤ ਕਿਰਮਾਨੀ, ਵਿਚ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਸਲੋਕ, ਨਿਰਮੂਲ ਸਿੰਘ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ⁽⁴⁾ ਪੁਸਤਕ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ (ਅਰਥਾਤ 790

- (1) ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖ/ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜਾਂ ਸੇਖ ਇਬਰਾਹੀਮ।
- (2) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ/ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ! ਸੇਖ ਫਰੀਦ, ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ/ਪੰਨਾ 13.
- (3) ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਪੰਨਾ 63.
- (4) ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।
- (5) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ/ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ/ਸੇਖ ਫਰੀਦ/ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ/ਪੰਨਾ 13-14.

ਹਿਜਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਹੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਵਾਹਰਿ-ਫਰੀਦੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਤਰਜਮੇ (ਅਨਵਾਦ), ਸਫਾ 192/ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਧੜ ਸੁਲੀ ਸਿਰ ਪਿਜਰੇ ਤਲੀਆਂ ਤੋਕਤ ਕਾਗ ॥

ਰਬ ਅਜਹੂੰ ਨਾ ਬਾਹੁਤੇ ਸੇ ਪੰਨ ਅਸਾਡੇ ਭਾਗ ॥

ਇਸੇ ਸਲੋਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ੇ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ,

ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿਜਰੁ ਥੀਆ ਤਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥

ਅਜੈ ਸੁ ਰਬੁ ਨ ਬਾਹੁਤਿਓ ਦੇਖੁ ਥੰਦੇ ਕੇ ਭਾਗੁ ॥ ੯੦ ॥

ਦੀ ਅਨੁਭੂਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਰ-ਆਧਾਰ ਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਜੀ. ਥੀ. ਸਿੰਘ) ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ" ਵਿਚ ਪੰਨਾ 439 ਤੋਂ 458 ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ-ਪੂਰਵਕ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਤਲੀ-ਤਾਤੀ ਸਿੰਘ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ।

ਦੂਸਰੀ ਗਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਵ-ਚਿਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ, ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ । (41)

ਜਾਂ

ਸਾਖ ਪਕੌਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਰੋਦੀ ਵੰਨ । (11)

ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਸਾਇਦ ਭੁਲੇਖੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੋ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਪੈਠ ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ 500 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ, ਨਾਥ ਜੋਰੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

ਹੁਣ ਸੰਕਾ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਦਲੇ ਪੱਖ ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਜਿਧ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਰਾਈਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਅੰਕ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤਿਕਥਨੀਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਰੂਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਜੋੜ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੋਲੇ ਨਾਲ “ਕਾਠ ਦੀ ਰੰਟੀ” ਬੰਨਣਾ ਜਾਂ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕ ਕੇ ਤੌਪ ਕਰਨਾ।

ਇਥੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਗ਼ੈਰ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ 28 ਨੰਬਰ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੇ ਸੇਖ ਵਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੇ ਅਸਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸਾਖੀ ‘ਲੰਕਾ ਟਾਪੂ ਕੀ’ (ਪੰਨਾ 568-570)⁽⁶⁾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭੋਟ (ਮੁਲਾਕਾਤ) ਬਿਭੀਖਨ ਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਨੂੰਮਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਨ ਦਿੱਤੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਜਾਂ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

(ਥਾਇਦ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਧ-ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗੁਥਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਕਮਰਮਤਾ ਨਾਲ ਚੀਰ-ਫਾੜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਚਾਰੇ ਸਾਖੀਕਾਰ ਤੇ ਸਰਧਾ ਵਿਚ ਰਾਤ੍ਰੀਦ ਹੋਏ, ਸਰਧਾਵਾਨ ਪਾਠਕ।)

---

(6) ਅਨੁਵਾਦਕ : ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਡਾਲਈ/ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਲੇ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਰਚਨਾ

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਬਾਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ, ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਇਕ ਨਸੀਬਤ ਨਾਮੇ⁽¹⁾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਸਲੋਕ 'ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਕੁਝ, 'ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵਿਚ'⁽²⁾, ਕੁਝ ਤਾਈ ਪੈਂਦੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ, ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

(3) ਪ੍ਰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 1691 ਈ. ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਗੋਸ਼ਟਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ' ਦੀ ਇਕ ਪੋਥੀ ਤੋਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੰਦਰਭ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਸਲੇ' ਤੇ 'ਗੋਸ਼ਟਿ' ਇਕੋ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਨਾਮਾਤਰ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਨੰ. 20 ਵਿਚ :-

ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਘਰ ਤਵਿਓਮਿ ॥

ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜਤਾ ਸੈ ਕੇਹਾ ਥੀਓਮਿ ॥ ੨੦ ॥

ਤੇ ਮਸਲੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਇਸ ਪਾਠਾਤਰ ਵਿਚ ਹੈ :-

(4) ਫਰੀਦਾ ਨਿਕਤੀ ਜੇਹੀਐ ਜੰਝਤੀਐ ਹਤੇ ਜਗ ਤਵਿਓਮਿ ॥

ਵਿਚ ਮਸੀਤੀ ਕੂਜਤਾ ਸਉ ਕੇਹਾ ਥੀਓਮਿ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਸਲਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੇਂ ਦਾ 10ਵਾਂ ਸਲੋਕ ਮਾਰੂ ਮ. ੫ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਭਖਣੇ ਮ. ੫ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪਾਠਾਤਰ ਸਹਿਤ ਦਰਜ ਹੈ।

ਮਸਲਾ 18ਵਾਂ ਦਾ 10ਵਾਂ ਸਲੋਕ :-

ਫਰੀਦਾ ਕੁਰੀਐ ਕੁਰੀਐ ਵੈਦਿਆ ਤਲੇ ਗਾਤਾ ਮਹਰੇਰੁ ।

ਦੇਖੈ ਛਿਟ ਛਿਟ ਥੀਵਦਾ ਮਤੁ ਖਿਸੇਈ ਪੇਰੁ ॥੧੦॥

ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਕੁਰੀਏ ਕੁਰੀਏ ਵੈਦਿਆ ਤਲਿ ਗਾਤਾ ਮਹਰੇਰੁ ॥

ਦੇਖੈ ਛਿਟਿਥ ਥੀਵਦੇ ਜਾਮਿ ਖਿਸੇਏ ਪੇਰੁ ॥ ਮਾਰੂ ਭਖਣੇ ਮ. ੫ ॥ 1095

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :-

ਫਰੀਦਾ ਦੇਹੀ ਜਜਰ ਤਈ ਨੇਣੀ ਵਹੈ ਸਰੈਸ ।

ਸੈ ਕੇਹਾ ਮੰਜਾ ਭਇਆ ਅੰਝਣ ਥੀਆ ਬਦੇਸੁ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਦੋਹਰੇ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹਨ।

(1) H/u 512/ਗੋਸ਼ਟਿ ਸਿੰਘ ਲਾਬਾ/ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ।

(2) ਸੰਤ ਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ ਦਵਾਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ।

(3/4) ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਹੜੀ/ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ।

ਮੈਂ ਤਨ ਅਉਗਣ ਏਤਰੈ, ਜੇਤੇ ਧਰਤੀ ਕਥੁ ।

ਤਉ ਜੇਹਾ ਮੈ ਨਾ ਲਹਾਂ, ਮੈ ਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਲਖ ।⁽⁵⁾

(ਹਥਲਿਖਿਤ ਖਰੜ)

ਬੁਝਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੰਥਣ ਲਗੇ ਟਾਕੁ ।

ਟਿੱਡਤੀਆਂ ਜਲ ਲਾਣੀਆਂ ਤੁਟਣ ਲਗੀ ਮਾਹਲ ।⁽⁶⁾

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਨੂੰ ਪੁੰਜ ਕਰਿ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕੁੰਟਿ ।

ਭਰੇ ਪਜਾਨੇ ਰੱਬ ਦੇ ਜੋ ਭਾਵਹਿ ਸੇ ਲੁਟ ।⁽⁷⁾

ਕੁਕ ਫਰੀਦਾ ਕੁਕ ਤੂ, ਸਿਉਂ ਰਾਖਾ ਜੁਆਰ ।

ਜਬ ਲਗ ਟਾਂਡਾ ਨਾ ਗਿਰੇ, ਤਬ ਲਗਿ ਕੁਕ ਪੁਕਾਰ ।⁽⁸⁾

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਸਾਖੀ ਨੰ. 28) ਵਿਚ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖੋਂ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਸਲੋਕ ਉਚਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-⁽⁹⁾

(ੳ) ਅਕੈ ਤਾ ਲੋੜ ਮੁਕਦਮੀ ਅਕੈ ਤੇ ਅਲਹੁ ਲੋੜ ।

ਦੁਹੁ ਬੇਤੀ ਨਾ ਲਤ ਧਰੁ ਮਨੁ ਵੰਝਹੁ ਵਖਰੁ ਬੇਤਿ ।

(ਅ) ਫਰੀਦ ਬੂਤੀਲੈ ਸਿਉ ਰਤਿਆ ਦੁਨੀਆ ਕੂੜਾ ਭੇਤ ।

ਨਾਨਕ ਆਖੀ ਦੇਖਦਿਆ ਉਜਤਿ ਵੰਝੇ ਖੇਤ ।

(ੲ) ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਰਹਿਆ ਮਨੁ ਫਟਿਆ ਤਾਗਤਿ ਰਹੀ ਨਾ ਕਾਇ ।

ਉਨ ਪਿਰੀ ਤਬੀਤ ਬੀਓ ਕਾਹੀ ਦਾਗੁ ਲਾਇ ।

(10) ਕੁਝ ਕਲੰਕ ਮੁਣਮੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ । ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ 21 ਹਨ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ 'ਕਾਵੀ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੀ' ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

ਇਹਨਾਂ 'ਰਚਨਾਵਾਂ' ਤੇ ਇਕ ਟਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਇੰਦ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਯੋਜ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਹੀ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਤਦ ਤਕ ਸੰਵਿਗੰਧਤਾ ਬਣੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ ।

(5) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ/ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ।

(6/7/8) ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ/ਲੇਖ/ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਰਚਨਾ ।

(9) ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੌਹੀ/ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਫਰੀਦ-ਬਾਣੀ ।

(10) ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ/ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ।

ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛਲੇਰੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਭਾਵੇਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਪਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵ-ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਹਾਲੀ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਕਾਰਣ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬਾਕਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ⁽¹⁾ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉੱਚ ਕਰੀਮਈ ਸੂਫੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤ-ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, (ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੀ) ਨਾਅਦੇਵ, ਸਧਨਾ, ਬੇਣੀ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ 'ਬਿਰਹਾ' ਨੂੰ ਸੁਲਭਾਨ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ :-

ਕਬੀਰ ਬਿਰਹੁ ਭੁਯੰਗਮੁ ਮਨਿ ਬਸੈ, ਮੰਤ੍ਰੁ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ ॥ 76

ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ "ਕਲੇਜੇ ਦੀ ਕਰਕ" ਨੂੰ 'ਭੀਖਨ ਜੀ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਮਾਥੇ ਪੀਰ ਸਹੀਰਿ ਜਲਨਿ ਹੈ, ਕਰਕ ਕਰੇਜੇ ਮਾਹੀ ॥ 659

ਜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਲਕ, ਖਲਕ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਕਬੀਰ ਜੀ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸੂਬ ਠਾਈ॥ 1350

(ਕਬੀਰ)

ਫਰੀਦ ਜੀ, ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ 'ਹੰਸ-ਰੂਪੀ' ਆਤਮਾ ਸਦਕਾ ਜੀਉਂਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :-

ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁਮਕਾ, ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਧੀਸੀ । 794 (ਫਰੀਦ)

ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ :-

ਕਬੀਰ ਹੰਸੁ ਉਡਿਓ, ਤਨੁ ਗਾਤਿਓ ਸੋਝਾਈ ਸੈਨਾਹ ॥ 118

(ਕਬੀਰ)

ਤੇ ਬੇਣੀ ਜੀ 'ਮਨ ਪੰਖੀ' ਦੀ ਅਵੇਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਕਾ ਤੇਜੁ ਉਤਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ, ਘਰਿ ਆਂਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ ॥ 13

(ਬੇਣੀ)

ਜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਰਾਤੀਂ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਦੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਫਰੀਦਾ ਰਾਤਿ ਕਬੂਰੀ ਵੰਡੀਐ, ਸੁਤਿਆ ਮਿਲੈ ਨ ਭਾਉ । 80

(1) ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ/ਲੇਖ/ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ।

ਤਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਹਲੂਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :-

ਕਬੀਰ ਸੁਤਾ ਕਿਆ ਕਰਹਿ, ਜਾਗੁ ਰੋਇ ਤੈ ਦੁਖ । 127

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਬਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਖ-ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਹੈ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਛਿੜਨ-ਹਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਫਰੀਦਾ ਅਖੀ ਦੇਖਿ ਪਤੀਣੀਆਂ ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਗੀਣੇ ਕੰਨ ।

ਸਾਖ ਪਕੌਦੀ ਆਈਆ ਹੋਰ ਕਰੋਂਦੀ ਵੰਨ । 11

ਤਾਂ ਭੀਖਣ ਜੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ :-

ਨੈਨਹੁ ਨੀਰੁ ਬਹੈ ਤਨੁ ਖੀਨਾ ਭਏ ਕੇਸ ਦੁਧਵਾਨੀ ।

ਰੂਧਾ ਕੰਨੁ ਸਬਦੁ ਨਹੀ ਉਚਰੈ, ਅਬ ਕਿਆ ਕਰਹਿ ਪਰਾਨੀ । 659

ਤੇ ਬੇਣੀ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਬਿੰਬਦੇ ਹਨ :-

ਪੁੰਡਰ ਕੇਸ ਕੁਸਮ ਤੇ ਧਉਲੇ ਸਪਤ ਪਾਤਾਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ।

ਲੋਚਨ ਸ੍ਰਮਹਿ ਬੁਧਿ ਬਲ ਨਾਨੀ ਤਾ ਕਾਮੁ ਪਵਸਿ ਮਾਧਾਣੀ । 93 (ਬੇਣੀ)

ਤੇ ਜੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ :-

ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੇਰਉ, ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੇਸਹੁ ਲੋਰਉ । 794

ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਚੇਤਾਉਂਦੇ ਹਨ :-

ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਭਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸਿ ਲੀਨ ॥ 47 ॥

ਇਸ ਬਿਨਸਨ-ਹਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਅਵਸ਼-ਭਾਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪੁਕਾਰ ਪੁਕਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :-

ਬੁਢਾ ਹੋਆ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਕੰਬਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ ॥

ਜੇ ਸਉ ਵਕ੍ਰਿਆ ਜੀਵਣਾ ਤੀ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖੇਹ ॥ 8੧ ॥

ਸਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਰਾਹ ਕੌਣ ਦਸੇ, ਤੇ ਉਸ ਤੇ ਚਲਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਇਉਂ ਚਰਿਤਾਰਥ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

ਜੇ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥ 488

ਫਰੀਦ
ਤਾਂ ਬੇਣੀ ਜੀ:

ਕਹੁ ਬੇਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਿਆਵੈ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ । 1351

ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ:

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨਾ ਪਾਇਆ ॥ 466

ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ .

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਝੂਢੇਹਿ ॥ 19

ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਹਉ ਭੁਭਿਓਂਦੀ ਸਜਣਾ, ਸਜਣੁ ਮੀਤੈ ਨਾਲ ॥ 1318

ਵਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਪਣੀ
ਥਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

ਜੈਸੈ ਜਲ ਤੇ ਬੁਦਬੁਦਾ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਨੀਤ ॥

ਜਗ ਰਚਨਾ ਤੈਸੇ ਰਚੀ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਮੀਤ ॥ 25 (1427)

ਲਹਿਰ-ਦਰ ਲਹਿਰ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ।

ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ

ਆਮ ਲੋਕਾਂ (ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ) ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

“ਫਰੀਦ” ਅਰਥੀ ਤਾਸਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, “ਲਾਜਾਨੀ” ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ “ਅਦੁੱਤੀ”। ਇਹ ਨਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਰੀਦ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੱਥ ਕੋਲੋਂ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਦਾਤ ਮੰਗੀ ਤੇ ਉਸ (ਹੱਥ) ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਦਾ ਹੀ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਔਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਹੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਔਨ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਸਤੂਰੀ ਦੀ ਗੰਧ ਵਾਂਗ ਮਹਿਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਲੋਕ-ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਵਿਹਾਰ ਅਰਥਾਤ ਕਰਣੀ ਵਿਚ ਨਾ ਸਮਾਇਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕਬਲੀ ਵਿਚ (ਗੀਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਬੁਲ੍ਹਾ ਉਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹਨ।

(1) ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੂ ਅਕਲਿ ਲਤੀਓ, ਕਾਲੇ ਲਿਖੁ ਨ ਲੇਖੁ ॥	6
(2) ਜੋ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆਂ ਤਿਨ੍ਹਾ ਨ ਮਾਰੈ ਖੁਮਿ ॥	7
(3) ਅਗਰੁ ਨੇਤਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰਿ ॥	9
(4) ਸਾਈ ਬਾਝਹੁ ਆਪਣੇ ਵੇਦਣ ਕਰੀਐ ਕਿਸੁ ॥	10
(5) ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਚਿਕਰੁ ਦੂਰਿ ਘਰੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ॥	24
(6) ਜਿਨਾ ਪਾਧੀ ਰੋਪੜੀ ਘਣੇ ਸਹਨਿਗੇ ਦੁਖ ॥	28
(7) ਰੁਖੀ ਸੁਖੀ ਖਾਇ ਤੈ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪੀਉ ॥	29
(8) ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥	42
(9) ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਖ ਤੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥	81
(10) ਫਰੀਦਾ ਲੋਕਾਂ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਮੈ ਆਪਣੀ ਪਈ ॥	94

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਨ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਯਤਰੁਲ ਅੰਲੀਆ ਕਰਤਾ ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀ-ਮਾਤਰ ਹੋਣਾ ਦਰਜ ਹਨ।

- (1) ਆਪਾ ਤਿਆਗਣਾ ਭੱਭ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ।
- (2) ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕਦੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰੋਗੇ, ਉੰਨੀਆਂ ਹੋਰ ਮੰਗੋਗਾ।
- (3) ਅਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਸਮਝੋ, ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਹੈ।
- (4) ਦੁਨੀਆਵੀ ਸਾਨ-ਸੰਕਤ ਮਗਰ ਨਾ ਜਾਓ।
- (5) ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਫੋਟੀ ਨਾ ਖਾਓ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖੁਆਓ।
- (6) ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਨਾ ਭੁਲੋ।

- (7) ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਗਮ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗਮ ਕਾਹਦਾ ?
- (8) ਆਲਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹਨ ਪਰ ਫਕੀਰ ਉੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ।
- (9) ਜੇ ਤੁਹਾਥੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾਓ।
- (10) ਜੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰ ਸਹੇੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਹੰਕਾਰੀ ਬਣੋ।
- (11) ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਕਰੋ।
- (12) ਜੇ ਰੁਖ-ਸ਼ਾਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਈਰਖਾ ਛੱਡ ਦਿਉ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਅਕਸਰ ਉਚਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ:-⁽¹⁾

ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਜੀਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਤੇਰੇ ਲਈ ਹੀ ਮਰਾਂਗਾ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਖਸ਼ੇ: ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਹੰਝੂ ਤੇ ਦਿਲ ਦਾ ਟਿਕਾਉ।

ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ 700 ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਹ ਸਵਾਲ ਤੇ ਜਵਾਬ ਇਹ ਸਨ:-⁽²⁾

- (1) ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਕੌਣ ਹੈ ?
ਉੱਤਰ:- ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (2) ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਰਵੇਸ਼ ?
ਉੱਤਰ:- ਜੋ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ।
- (3) ਸਭ ਤੋਂ ਪੰਨਵਾਨ ਕੌਣ ?
ਉੱਤਰ:- ਸੰਤੋਖਵਾਨ।
- (4) ਸਭ ਤੋਂ ਲੋੜਵੰਦ ਕੌਣ ?
ਉੱਤਰ:- ਜੋ ਸੰਤੋਖ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਵੇ।

ਆਪ ਕੋਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਅਸੀਸ ਦਿੰਦੇ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੈਨੂੰ ਦਰਦ ਬਖਸ਼ੇ।⁽³⁾ ਦਰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਅੱਖਾਂ' ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਤਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦਿਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੀੜਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਔਲਾ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਅਕਲ ਜਾਂ ਚਤੁਰਾਈ ਰਾਹੀਂ। (ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ: ਏ ਮਨ ਚੰਚਲਾ ਚਤੁਰਾਈ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ⁽⁴⁾) ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ: ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਓ⁽⁵⁾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਕ, ਖਲਕ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ: ਜਤ੍ਰ ਤਤ੍ਰ ਦਿਸਾ ਵਿਸਾ ਹੁਇ ਵੈਲਿਓ ਅਨੁਰਾਗ।⁽⁶⁾)

ਫਰੀਦ ਜੀ ਸੋਚਮੁੱਚ ਫਰੀਦ ਹਨ।

- (1) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ/ਪੰਨਾ 39.
- (2) ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ/ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ/ਪੰਨਾ 37.
- (3) ਸੇਖ ਨਿਬਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਤਸਰੀਤ।⁽⁴⁾ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ/ਦਸਵੀਂ ਪਉੜੀ
- (5) ਤੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵੱਯੇ (ਪਾ. ੧੦)
- (6) ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ/੭੮.

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

- 1) ਏ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਸਟੀਕ । 1946
- 2) ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ (ਫਰੀਦ ਅੰਕ) ਅਪਰੈਲ-ਮਈ 1960.
- 3) ਹਿੰਦ ਅੱਰ ਪਾਕ ਕੇ ਔਲੀਆ (ਉਰਦੂ) ਸ਼ੋਕਤ ਅਲੀ ਫਹਮੀ 1953
- 4) ਛਾਬਾ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ (800 ਸਾਲਾ ਸਮਾਧਿਕਾ) (1973) (ਉਰਦੂ/ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ -ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ।)
- 5) ਸੇਖ ਫਰੀਦ/ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ/ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ । 1973
- 6) ਛਾਬਾ ਫਰੀਦ/ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ/ ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ । (1975)
- 7) ਫਰੀਦ ਦਰਪਨ: ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ । (1977)
- 8) ਛਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ/ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ । (1981)
- 9) ਸੇਖ ਫਰੀਦ, (ਬੇਜ ਪੜ੍ਹਿਕਾ) ਫਰੀਦ ਅੰਕ (1988) ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ।
- 10) ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਫਰੀਦ ਜੀਉ ਕੇ/1962/ਟੀਕਾਕਾਰ ਪੰ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ।
- 11) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ/ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ
- 12) ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਤਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ) ਉਰਦੂ ਅਨੁਵਾਦ, ਅਨੁ: ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਡਾਲਵੀ । (1954)
- 13) The Sikh Religion/(Vol-VI) MaxArthur Macauliffe 1909/1990.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਸਬੰਧੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਇਕ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1963 ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਸਿੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ 518 ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ (Tracts) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਅਧੀਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਤ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (Charitable Trusts) ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

(1) ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (2) ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (3) ਮਦਰ ਆਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (4) ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (5) ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (6) ਭਗਤ ਨਛਸਟ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ (7) ਸ. ਨਰੇਣ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਟਰੱਸਟ

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਕੇਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਪੱਤਰ (Question Papers) ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾਵਾਂ (Workshops) ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਊੱਭਰ ਰਹੇ ਯੁਵਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਲਾਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਰੰਤਰ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਨੇਹੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹਿਰੇਸ਼ੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਚੰਦਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਗੁਰਸਿੱਖ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਇਹ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਾਂ ਕਿ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਰੀ

ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਨ ਦੀ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਾਗਜ਼, ਛਪਾਈ ਅਤੇ ਡਾਕ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਡਾਕ ਦਾ ਖਰਚ ਇਤਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਸ ਟ੍ਰੈਕਟ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਗਪਗ 4 ਰੁਪਏ ਖਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਹਿੰਗਾਈ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਲਮ੍ਹੇ ਖਰਚ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਨੇਹੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮੋਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਿਸ਼ਨ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਚੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਚੰਦਿਆਂ ਦੀ ਦਰ

ਭਾਰਤ

ਵਾਰਸ਼ਿਕ 35-00

ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਮੇਤ 350-00

ਵਿਦੇਸ਼

ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਮੇਤ 1000-00

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ (Tracts) ਮੁਫਤ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖ ਪਾਠਕ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਕਮ ਮਨੀਆਰਡਰ, ਚੈੱਕ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ ਜਾਂ ਚੈੱਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੈਂਕ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਐਸ. ਐਸ. ਨੰਦਾ

ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ.

ਸਕੱਤਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਿਸ਼ਨ,

ਅਕਾਡਮੀ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਕਲਚਰ,

1-ਦਿੱਲੀ ਮਾਰਗ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਫੋਨ : 215704

214738